

Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Sürecinde Komşu Devletlerle İlişkilerini İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Tanımlama Denemesi

M. Said Polat*

İbn Haldun'un Mukaddimesi'ne, modern dönemde, birbirinden oldukça farklı felsefeye ve görüşe sahip çevreler ilgi gösterdi, göstermeye de devam ediyorlar. İbn Haldun eserinde ortaya koyduğu görüş ve tespitlerinin belli bir bölge ile sınırlı olmadığını yeri geldikçe tekrarlansa¹ da modern tarihçilerin kahir ekseriyeti, onun görüş ve tespitlerinin, kendi yaşadığı coğrafya ile sınırlı olduğunu düşünüyor. Bu yüzden de tarih çalışmalarında, İbn Haldun'un görüş ve tespitlerini farklı bölgelere teşmil etmemeyi, teşmil ettiklerinde de seçmeci bir tutum sergilemeyi veya kendi "felsefi" yaklaşımlarına uygun görüşlerini alıp, diğerlerini almamayı tercih ediyorlar. Bu seçmeci tutum, İbn Haldun'un görüş ve tespitlerindeki bütünlüğün kaybolması ve kaynaklık ettiği metinlere bunların tam olarak yansımaması sorununu ortaya çıkarıyor. Nitekim onun, Mukaddime'de ortaya koyduğu görüş ve tespitleri, Türk tarihinin belli bir devresine bütünlüklü olarak uygulandığında, uygulanan devreyi anlamaya yardımcı olup olmadığı meselesi üzerinde bu zamana kadar hiç durulmadı. Bu çalışma ile, İbn Haldun'un görüş ve tespitlerinin, Selçuklu tarihinin belli dönemini anlamaya yardımcı olup olmadığı görülebilecektir. İbn Haldun'un görüşlerinin, XVI. yüzyıl öncesinde, yerleşiklerle ilişki halinde, siyasi talepleri olan göçbelerin yaşadığı coğrafyalara özgü görüşler olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekiyor. İbn Haldun'un *bedeviliği* küçümsemeyip

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, spolat@marmara.edu.tr ORCID:0000-0002-5418-6766

1 İbn Haldun Mukaddime'nin başında, doğudaki kaynaklardan Türkler hakkında bilgi edindiğini açıkça zikrettikten (İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2016, 162) sonra, yine başlarda başka bir yerde doğudaki kavimlerin ahvalini bilmediğini belirtmiştir (İbn Haldun, *age.*, 196). Fakat eserinin, kavimlerin genel ahvali ile ilgili olduğunu doğrudan ya da dolaylı olarak zikretmiştir (İbn Haldun, *age.*, 197, 350).

İbn Haldun'a ait kavramların içeriğini, çalışmanın sınırlarını aşacağından burada inceleme konusu etmedik. Anlaşılması güç bazı kavramların çok kısa karşılıklarını ilk geçtiği yerlerde vermeye çalıştık. Mukaddime'den alıntı yaptığımız yerlerde kavramların içeriğine dair bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda İbn Haldun'a ait kavramları diğerlerinden tefrik edebilmek için italik olarak yazdık.

hadariliğın ve *mülk*ün varlık sebebi olarak görmesi de hatırdan çıkarılmaması gereken bir başka husustur.

Selçuklu tarihini anlamaya yönelik teşebbüslerimde, İbn Haldun'un görüş ve tespitlerinden seçmeci yararlanmak yerine, onun görüş ve tespitlerine göre Selçuklu tarihini anlamanın daha doğru olacağı kanaati bende oluştu. Selçuklu tarihyazımında daha önce böyle bir teşebbüste de bulunulmadı. Bu teşebbüs, Türk tarihinin kendine özgü olduğunu düşünenlerce yadırganabilir. Bundan başka, Selçuklu tarihini anlamada İbn Haldun'un Mukaddimesi'nden çok şey bekleniyor da olabilir. Mütevazı çalışmamızın, bu ve benzeri beklentilerin karşılanıp karşılanmayacağına dair bir fikir vereceğini düşünüyorum.

Bu çalışmada, Selçuk ailesinin *mülkü* elde etme ve *devleti* tesis etme sürecinde sahip oldukları siyasi yapının ne olduğu ve bu siyasi yapının komşu devletlerle ilişkileri, İbn Haldun'un Mukaddimesi'ndeki görüş ve tespitlerine göre ortaya konmaya, bu yapılırken İbn Haldun'un eserinde kullandığı kavramlar kullanılmaya çalışılacaktır. Siyasi yapısının anlaşılabilmesi için de öncelikle hayat tarzının ve geçim biçiminin ana hatlarıyla tespit edilmesi gerekmektedir.

Reşidüddin'in, Selçuk'un, *Kınık kemiğinden... çok kalabalık ve büyük bir kabilesi* olduğuna,² Bar Hebraeus'un, *kabilesinin adamlarını gizlice topladığına ve yanına birçok atlar, develer, koyunlar ve inekler alarak hareket ettiğine*,³ Mirhand'ın, *Cend'in sahrasının bir kısmını yurt tuttıklarına, Selçuk'un düşmanlarının, hayvanların otlaklarından (çeragah) çalmaya çalıştıklarına, Selçuk'un haberdar olup adamlarıyla engel olduğuna*⁴ dair farklı nakilleri, Selçukluların hayat tarzları ve geçim biçimleri hakkında bize genel bir bilgi vermekte, onların *badiyede* yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Bar Hebraeus'un, Selçuk ve ailesini siyasi kimliklerinden soyutlayarak, *Turan yani Türk diyarından İran diyarına çobanlık etmek bahanesi ile geçtiler*⁵ kaydı da dolaylı olarak onların geçim biçimlerinin hayvan yetiştiriciliği olduğunu ortaya koyar. Selçuklular otlakların darlığı nedeniyle Türkistan'dan Maveräünnehr'e gelmiş, Nur-Buhara ve Soğd-ı Semerkand'ın otlak ve çayırlarını il tutmuşlardı.⁶ Selçuklular ve onlara bağlı ana

2 Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, tercüme ve notlar Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010, 53.

3 Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev., Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, I, 292.

4 Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhand, *Ravzatu's-safa fi sireti'l-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefa (Tabaka-i Selçukîyye)*, tercüme ve notlar Erkan Göksu, Ankara 2015, 17-8.

5 Bar Hebraeus, *age.*, I, 292.

6 Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahatü-üs-sudur ve Ayet-üs-sürur (Gönlülerin Rahatı ve*

bünyesini Oğuzların oluşturduğu Türkmenlerin asıl uğraşı hayvan yetiştiriciliği olsa da ticaretle uğraştıklarına dair emareler de var.⁷ İbn Haldun'un ifadesiyle maişetini hayvan besleyerek temin eden *bedevi* bir hayat tarzına sahiplerdi.⁸

Selçuklulara tabi Türkmenler çayırliklar ve çöllerde yaşıyorlardı. Çöller, *hadariler*in her türlü saldırısına ve etkisine karşı sığınma alanlarıydı.⁹ Gazneli saray erkanından Ebu Sehl Selçuklu Türkmenlerinden bahsederken şunları söylüyordu: *Şehirler bizim için neyse çöller de onlar için ana ve baba (kucağı) gibidir.*¹⁰ Ölçülü zorluklar *asabiye*ti güçlendirici etki yapmaktaydı. Onların yerleşiklikten uzak çöllerde, bozkırlarda, dağlarda yani *badiyede* yaşamaları, *neseplerinin* (soy) sahih¹¹, *asabiye*lerinin güçlü, yırtıcılıkları ve cesaretlerinin çok¹² olduğu anlamına geliyordu. *Mülkü* elde etmeleri için gerekli her şey onlarda mevcuttu. İbn Haldun'a göre bu ve daha birçok sebepten *umramın* ve devletlerin esas *bedavettir.*¹³

Bedevi hayat tarzına uygun bir siyasi yapı olan *reislik*, *asabiye*tin yarattığı çekim gücünü kendisinde toplamış bir *reis* öncülüğünde ortaya çıkar.¹⁴ Bu tespitten hareketle, Selçuk'un Cend'in *badiyesine* geldiği ve herhangi bir siyasi yapıya tabi olmadan hareket etmeye başladığı dönemlerde, İbn Haldun'a göre isimlendirirsek *reisliği*

Sevin Alameti), çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957, 85-86; Reşidü'd-din, *age.*, 54; Kazvini, *Tarihi Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, çev. Ayşe Ayna ve diğerleri, ed. Erkan Göksu, İstanbul, 2015, 17-8. Ayrıca şu çeviriyi kırs. Zahirü'd-din Nişaburi, *Selçukname*, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul, 2018, 76.

7 Türkmenlere saldıranlar kumaşlar ele geçiriyordu bkz. Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, trans. C. E. Bosworth, Boston, 2011, II, 148, 295.

Oğuz şehirleri için bkz. Sergey P. Tolstov, *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*, çev. Ekaterina S. Şeremeteva, İstanbul 2017. Burada *hadari* Oğuzların Selçuklularla ilişkisi hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz. Selçuklular *mülkü* elde ettikten sonra onlarla ilişkiye girmiş olmalılar.

8 İbn Haldun, *age.*, 209, 323-5. *Bedevi*, Mukaddime'de *badiyede* (şehirlerin dışında) yaşayan anlamında kullanılmaktadır. *Bedeviler* şehirden uzaklaştıkça hayvancılık şehre yaklaştıkça ziraat ile uğraşıyorlardı. İbn Haldun *bedeviyi* *hadariden* (şehirliden) daima üstün görür ve onları yüceltir. Çünkü *bedeviler* *hadarilerin* edindiği kötü alışkanlıkları edinmedikleri, *fena huya temayülü daha az olduğu, metanet huyları cesaret seçiyeleri haline geldiği, hadariler* *badiyede* onlara misafir olduğunda aileleri gibi muamele ettikleri için her zaman *hayra onlardan daha yakındırlar* (İbn Haldun, *age.*, 325-33).

9 *Hadari*, şehir ve kırsalına dair her şeye gönderme yapmaktadır.

10 Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, trc. Necati Lügal, Ankara 2019, 502; Beyhaqi, *age.*, II, 212.

11 İbn Haldun, *age.*, 334-7.

12 İbn Haldun, *age.*, 348, 395.

13 İbn Haldun, *age.*, 325-6, 395-8.

14 İbn Haldun, *age.*, 338-9.

teşekkül etmişti. *Reislerin reisi* olan Yabgu'nun¹⁵ subaşı olabilmüş bir şahsın da geniş bir ailesi ve akrabasının ve kendisine bağlı insanların, kısacası bir kabilesinin olması gerekir. *Selçuk bir gün tesadüfen Yabgu'nun evine girdi ve Padişahın kadınlarının ve çocuklarının önlerine geçip Yabgu'nun yanına oturdu.* Bu da Yabgu'nun karısını rahatsız etti. Yabgu'nun karısının Selçuk'un *küstah olduğu ve haddini aştığı, haşmet ve kudretinin artmasının* onu baş olmaya götüreceği imasının¹⁶, onun güçlü olduğunu, Yabgu'ya boyun eğme halinde olmadığını, güçlü bir *asabiyete* sahip olduğunu gösterir. Boyun eğme hali, özellikle uzun sürdüğünde *asabiyeti* yok ediyordu.¹⁷ Burada boyun eğme söz konusu olmadığına göre Selçuk *asabiyetini* korumuş, hatta subaşılığı döneminde güçlendirmiş, adını Oğuzlar arasında duyurmuş, şöhreti artmış olmalıdır. *Reislik* iddiasında bulunduğu zaman yalnız kalmayacağı aşikardı.¹⁸ Gerçi Cend'in *badiyesine* göç ettiğinde, Mirhand'a göre, beraberinde 100 atlı, 1500 deve ve 50000 koyun bulunuyordu.¹⁹ İnsan ve hayvan varlığına bakıldığında fakir, küçük bir birliğin *reisi* görüntüsü veriyordu. Böyle güçsüz bir şahsın, Yabgu için tehlike oluşturmaması gerekirdi. Demek ki görünenden daha da güçlüydü. Sonraki dönemlere ait değilse şu bilgiler bunu destekliyor: *Âl-i Selçuk, sayısız mal ve mülkleri olan, sayı ve teçhizatı tam, ordu ve askeri muntazam, çok kalabalık ve büyük bir kabile idi.*²⁰ Fakat kaynakların verdiği malumattan çıkan bu resim, küçük ve önemsiz zümrelerin resmi değil, Asya'nın büyük bir kesiminde asırlarca *hadariler* üzerinde hakimiyetler tesis etmiş insanların hayat tarzının sadece dışarıdan basit bir tasviridir. Daha önceki bir çalışmamızda bu hayat tarzının zenginliğini çeşitli cepheleriyle ortaya koymaya çalışmıştık.²¹

Selçuk Cend'de iken, hanedanlık olarak son devresini yaşayan Samanilere destek verdi. Bu destekler karşılığında *Buhara yörelerini kutlu çadırlarına yurt yaptılar.*²² Köymen çalışmasında, desteğin üç defa verildiğine, bu süreçte de Selçukluların Samaniler'e tabi olmadıklarına dikkat çekiyor. Delil olarak da Selçuk ve oğullarının serazat hareket etmelerini, istediklerinde Samanilere destek

15 Mirhand. Hazar Meliki ile Yabgu'yu aynı kişi olarak kaydeder (Mirhand, *age.*, 14). İbnü'l-Esir, Hazar Meliki'ne yer vermez. "Beygu (Yabgu) denilen Türk Meliki" olarak kaydeder (İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-tarih*, Beyrut, 1966, IX, 473).

16 Mirhand, *age.*, 15.

17 İbn Haldun, *age.*, 352-3.

18 İtibarlı ve nüfuzlu olmak için *asabiyet* gerekliydi (İbn Haldun, *age.*, 344)

19 Mirhand, *age.*, 15, 17.

20 Reşidü'd-din, *age.*, 53. Ayrıca krş. Nişaburi, *age.*, 76; Ravendi, *age.*, 85.

21 Geniş bilgi için bkz. M. Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karaçuk'tan Aziz Georg Kolu'na*, İstanbul 2004.

22 Mirhand, *age.*, 18-9. İbn Haldun'un yaklaşımı için bkz. İbn Haldun, *age.*, 566-8.

vermelerini, bu sırada yağmalar yaparak ganimetler almalarını, istemedikleri zaman destek vermemelerini gösteriyor.²³ Bu, komşu bir devlet olan Samanilere boyun eğmedikleri, onlara tabi olmadıkları, dolayısıyla *asabiyet*lerini ve *bedavet*lerini yitirmedikleri anlamına geliyordu. İbn Haldun, bir devlete sürekli boyun eğme rahatlık verdiği için *asabiyet*i zayıflattığı, *mülkü* elde etmenin önünde bir engel oluşturduğu görüşündedir.²⁴

Selçuk'un ölümünden sonra Selçukluların başına geçen oğlu Arslan, Yabgu unvanına sahipti.²⁵ Gazneli Mahmud tertiplediği bir ziyafette Arslan Yabgu'yu hile ile hapsederek rehin aldı. Gazneli Mahmud ile konuşması sırasında, abartılı da olsa söyledikleri onun gücünü ve Oğuz boylarını kendisine tabi kıldığını gösteriyor. Arslan Yabgu bu büyük orduyu toplarken Oğuzlar için *siyasi* anlamlar içeren *bir yay ve üç ok* kullanıyordu.²⁶ Gazneli Mahmud, Arslan Yabgu'yu esir alarak, ona tabi Türkmenleri denetlemeyi ve kendisine tabi kılmayı, hatta boyun eğdirmeyi düşünmüş olmalı. Bu esir almadan sonra Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin *birini*, Sultan Mahmud'a gönderip yaşadıkları yerlere sığınmadıklarını, halkının ve hayvanlarının çoğaldığını, otlakların yeterli gelmediğini söylemeleri, sultandan yeni yerler istemeleri, nehirden geçerek Horasan, Nesa ve Baverd arasına yerleşmek istemeleri²⁷, ilişkilerinin tabiiyet ilişkisine doğru evrilmiş olma ihtimalini gündeme getiriyor.

Selçuklular, Gaznelilere ve müttefiki Karahanlılara karşı, Maveraünnehr hâkimi muhalif bir Karahanlı olan Ali Tegin ile uzun süreli ittifak içinde oldular. Ali Tegin Selçuklulara istedikleri imkanları sunuyor, Selçuklular da Ali Tegin'e askerî destek veriyorlardı.²⁸ İki tarafın da çıkarlarının karşılandığı bir ilişki söz konusuydu. Selçuklular yeni otlaklara ihtiyaç duyduğunda da Harezmsah Altuntaş'ın izniyle Harezm'e geçiyorlardı. Her yıl kıştan ilkbahara kadar orada kalıyorlardı. Harezm hâkimi Altuntaş'ın ölümünden sonra oğlu Harun, Selçuklu Ali Tegin ittifakına katıldı. Onun zamanında da Selçukluların Harezm'e geçişleri devam etti. Hatta

23 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, Ankara 2000, 43-63.

24 İbn Haldun, *age.*, 352.

25 Mirhand, *age.*, 20.

26 Reşidü'd-din, *age.*, 56-7. Nişaburi bir yay iki ok'tan bahsediyordu krş. Nişaburi, *age.*, 77. Bu *bir yay üç ok* sembolünü ileride Tuğrul Nişabur'a girerken kullanacaktır.

27 Nişaburi, *age.*, 79; Reşidü'd-din, *age.*, 59-60. Tercümede bir hata yoksa Nişaburi de Reşidü'd-din de gönderilen şahsı "elçi" değil "biri" olarak tanımlıyor; Selçukluların bir elçi gönderemeyeceklerini ima mı?

28 Beyhaki'nin eserinde bu ilişkiye dikkat çekilmiştir bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 102.

otlaklar verildi. Selçukluların tamamı Harezm'e geçmiyordu. Geçenler arasında Tuğrul, Çağrı, Yinalıyan'ın adları zikrediliyor.²⁹

Selçukluların, Ali Tegin ve Harun ile kurduğu ilişki bir tabiiyet ilişkisinden ziyade karşılıklı çıkar ilişkisiydi.³⁰ Dolayısıyla Selçuk oğullarının ve onlara bağlı Türkmenlerin *asabiyetlerini* zayıflatacak bir boyun eğme söz konusu değildi. Selçuklular, *hadariler* özgü siyasi ilişki tarzına ilk kez Samanilerle daha sonra da Ali Tegin ile kurdukları ittifak süreçlerinde vâkıf olmaya başlamış olmaları. *Mülkü* tesis edebilecek *hadari* desteğe sahip olamadıkları için, mensubu oldukları, İbn Haldun'un kavramlarıyla *bedevi* Türkmenlerin hayat tarzına uygun bir siyasi yapı olan Yabguluk³¹ üzerinden siyasi faaliyetlerini yürütmekteydiler. Yabgu, konum olarak *reislerin reisiydi*. Yabguluk ve *reislikler* hareket halindeydi.³² Sabit üsleri olmadığı için Yabgu'nun ve *reis*in bulunduğu yer siyasi yapının üssüydü ve şartlara göre farklı bölgeler olabiliyordu. Onlara bağlı Türkmen zümreleri de çevre çölleri, dağları ve otlakları il tutuyorlardı.

Selçukluların, en önemli *hadari* müttefiklerinden Ali Tegin'in ölümü (Ocak 1035)³³, ardından Harezm hâkimi Harun'un da Gazneli devleti tarafından öldürülmesinden (Nisan 1035) sonra³⁴ tamamen yalnızlaştıkları, bölgelerindeki *hadarilerle* çıkarlarını en üst düzeyde karşılayacakları bir ilişkiye nasıl ve kimin vasıtasıyla girebileceklerini bilemez hale geldiklerini söylemek yanlış olmasa gerek.³⁵ Sanki bütün çıkış yolları tıkanmış gibi Gazneli devletinin önem verdiği bir bölgeye doğru göç etmeleri ve Gaznelilere çıkar ilişkisine girme teklifinde bulunmaları da bu ihtimali kuvvetlendiriyor.

29 Beyhaqi, *age*, II, 131. Geniş bilgi için bkz. Köymen, *age*, 131-60.

30 Bu ilişkilerin önemli kaynağı İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiler doğru ise bu intiba ediniliyor bkz. İbnü'l-Esir, *age*, IX, 475-7.

31 Bu siyasi yapıyı F. Sümer Yabguluğun devamı olarak görüyor. Her ne kadar Oğuz Yabgu Devleti'nin 1003'ten önce dağıldığını söylese de bir siyasi birlik olarak Yabguluğu Selçukluların devam ettirdiği görüşünde (Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1967, 76). Bu görüşe ben de katılmaktayım.

32 Selçukluların siyasi yapılarının hareketli olmasına ilk dikkat çeken F. Sümer olmuştur: *Selçuklular devletlerini Horasan'a getirmişlerdi* (Sümer, 77). F. Sümer Selçuklulara ait siyasi yapının hareket ettiğini tespit ederek önemli bir adım atmış, fakat hareket etmesinin sebebi olan siyasi yapının özelliğine temas etmemiştir. Ayrıca F. Sümer burada hareket eden siyasi yapıyı "devlet" olarak tavsif ederek de hata etmiştir. Kurumsal olmayan bir siyasi yapı, *reislik reis* ve yakın çevresinden ibaret olduğu için sürekli göçebilir, fakat kurumsal bir siyasi yapı, devlet teritoryaldır ve kurumlarıyla sürekli göçemez.

33 Köymen, 149.

34 Beyhaqi, *age*, II, 126-127, 393-394.

35 Beyhaqi, *age*, II, 396.

Bedevis hayat yaşayan Selçuklular ve Türkmenler, *hadari* bir dünyada var olma mücadelesi içine girdiklerinde, sadece kısa süreli ve geçici siyasi hamleler yapabiliyorlardı. Yalnızlığın yarattığı belirsizliği ancak *hadari* bir müttefikle aşabildiklerinden, onlarla bir ilişki kurma ihtiyacı hissettiklerinde alttan alma, boyun eğme ve itaat gibi algılanacak her türlü tavrı sergilemekten geri durmuyorlardı. Halbuki kurulan bu ilişkiler, ihtiyaçlarını en üst düzeyde karşılayacak yeni ilişki imkânları buluncaya kadar geçici olarak kurulmuş ilişkilerdi. *Hadari*lerin anladığı anlamda, gerçek ve uzun erimli bir boyun eğme, itaat ve tabiiyet ilişkisi değildi. Cend'den İznik'e Türkmenlerin ayak bastıkları her yerde görülen bu ilişki tarzını, dönemin şahitlerinin tam olarak anlayamadıkları, bölgedeki devletlere Selçuk oğullarının ve Türkmen *reis*lerinin boyun eğip itaat ettikleri şeklinde yorumladıkları dikkati çekiyor. Bu yüzden kısa süre içinde ilişkinin bozulmasına da bir anlam veremiyorlar, ihanet ve sözünde durmamayı Türkmen *reis*lerinin ve Selçuk oğullarının bir vasfı gibi görüyorlardı. Kaynakların verdiği bilgileri, bu ayrıntıyı dikkate almadan kabul eden günümüz tarihçilerinin de hatalı çıkarımlar yaptıklarını söylemek gerek.

Gazneli devletinin, Türkmenleri Balhan dağlarına ve çöllere püskürtmesi, *reis*lerini katletmesi, esirlerine yönelik ağır cezalar vermesi Türkmen yoğunluğu arttıkça işe yaramaz hale geldi. Horasan, denetimsiz, birbirinden bağımsız hareket eden pek çok Türkmen zümresi ile Gazneli devleti arasındaki bir mücadeleye sahne olurken, 1035 yılının Mayıs ayında Selçuklular sessiz sedasız Harezm'den Horasan'a göçtüler. Bu göçle gelen atlıların sayısı bin³⁶ kişiyi bulmadığı halde, Gazneli devlet adamlarını Horasan'ı kaybetme telaşı sardı. Vezir Ahmed b. Abdussamed, *biz şimdiye kadar çobanlarla uğraştık, böyle iken başımıza ne işler geldi ve fitne hâlâ sakin olmadı. Şimdi vilayetler zapt eden emirler başımıza üşüşüyorlar, halimizin ne olacağını Tanrı bilir* diyerek³⁷, Selçukluların tehlikesine dikkat çekiyordu. Bu sözler, Horasan'a daha önce göç etmiş Türkmenlerin ve *reis*lerinin, Selçuklular kadar güçlü ve siyasi iddialarının olmadığını da ima ediyordu. Sayıları bu kadar az olduğu halde

36 Beyhaqi, *age.*, II, 396 Bosworth'un tercümesinde 700 atlı geçtiği kaydedilirken, Lugal'ın tercümesinde 900 atlı kaydedilmiş krş. Beyhaki, *age.*, 654. Bu sayı Selçuk'un oğulları ve akrabalarının sayısı olabilir. Selçuklular Cend'e göçtüklerinde de 100 atlı idiler. Geçen zaman içinde ailenin sayısı artmıştır. Bu rakam Selçuk ailesi ve akrabalarının sayısını verebilir fakat tabilerinin sayısını vermez. Çünkü *yabgu* unvanını taşımaları bir kabileler birliği olduğunu, dolayısıyla çok sayıda kabilenin tabi olmasını gerektirir. Yoksa bu kadar adamlar *hadari*ler arasında kaybolmaları ve civar devletlerle tabiiyet ilişkisinden başka bir ilişki kurmamaları gerekir.

37 Beyhaki, *age.*, 437. Bosworth tercümede *emirler* yerine *komutanlar* (*commanders*) ifadesini kullanmıştır krş. Beyhaqi, *age.*, II, 132 Ayrıca bkz. Sümer, 78.

yarattıkları korku ve endişenin büyük olması, genel anlamda Selçuk ailesinin gücü ve etkinliğinin çok geniş olduğunu gösteriyor.

Bununla birlikte Selçuk ailesi Horasan'a geçerken, Türkmenler ve *reis*leri üzerindeki nüfuzlarını bir süreliğine kaybetmiş, az sayıda kalmış olabilirler. Cend hâkimi Şah Melik'in baskını sırasında çok sayıda insan ve hayvan gücünü kaybetmeleri³⁸ de bunda etkili olmuş olabilir. Muhtemelen Gazneli ordusuyla başa çıkacak güçte değillerdi. Yalnızlaşmışlardı ve bir müttefike ihtiyaçları vardı. Gazneli devletinin hizmetine girmek istemeleri bunu gösteriyor. Gaznelilere çevresinde sorun yaratan, neredeyse bütün Türkmenlerle mücadele teklifi, bir taktik ve geçici bir teklif değilse, bölgedeki Türkmenlerle ilişkilerinin ve onlardan herhangi bir beklentilerinin olmadığını gösterir. Yabguluk unvanını taşıyan Selçuklulara, siyasi birliği devam ettirmeye çalışırken, Türkmen *reis*lerinin bazen destek verdiklerini bazen de vermediklerini düşünüyorum. *Bedavetin* ve farklı *asabiyet*lerin bu kadar yoğun olduğu Horasan'da, bir devletin ortaya çıkması zor olsa da Gazneli devletinin, Türkmen *reis*lerinin önemli bir kısmını öldürmesiyle mevcut *asabiyet*ler kırılmış, bölgeye sonradan dahil olan güçlü Selçuklu *asabiyetine* yer açılmış olmalıdır.³⁹ Nitekim Selçuk'un oğulları ve torunlarının Gaznelilerle yaptıkları mücadeleler sürecinde diğer Türkmenleri kendilerine hızla bağlaması da bu tahmini kuvvetlendiriyor. Yani Selçuklular Horasan'da beklemedikleri bir Türkmen ilgisine mazhar olmuş olabilirler. Horasan'a göçlerinin hemen başında Merv'den Nesa'ya giderken Selçukluların sayılarının 10 bine çıkması da bunu gösteriyor.⁴⁰

Selçukluların ve Türkmenlerin Horasan'a geçmeden önce, geçerken ve geçişlerinin hemen sonrasında durumları buydu. Gaznelilerin Horasan valisi Ebu'l-Fazl Suri'ye yazdıkları mektup onların içinde buldukları durumu özetler mahiyettedir. Çölün sınırındaki Nesa ve Ferave'yi il tutmak, eşya ve hayvanlarını (buneh-ha) yerleştirerek tasa ve endişeden uzak yaşamak istediklerini beyan ediyorlardı. Bu mektupta Horasan, Irak ve Harezmi bölgesindeki Türkmenlere karşı olduklarını da açıkça ortaya koyuyorlardı. Sadece Türkmenlere değil, Gazneli idaresindeki

38 Casuslar, Şah Melik'in baskını ve yağmasına rağmen ev ve eşyalarının fazlaca olduğunu ve bitkin göründüklerini bildiriyorlardı bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 138.

39 İbn Haldun, *age.*, 386, 388. Selçuklular Horasan'a gelmeden iki yıl kadar önce, Gazneli Mesud bölgedeki 50 kadar ileri gelen Türkmen *reis*ini bir hile ile öldürmüştü. Köymen de Türkmenlerin "şef katlığı ve buhranı" yaşadıklarına ve bağımsızlığın neden olduğu güç durumdan kurtulmak için Selçuklulara katıldıklarına işaret etmektedir bkz. Köymen, *age.*, 205.

40 Selçuklular ve Yinalıyan bu sayıyı oluşturuyordu bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 130.

bölgelere çevreden gelebilecek her türlü tecavüze de karşı durmayı vaat ediyorlardı. *Efendi* (sultan) kendilerine istediklerini vermezse sığınacakları başka bir yerin olmadığını bildirerek içine düştükleri zor duruma da açıklık getiriyorlardı. Öylesine alttan alıyorlardı ki ve kendi konumlarına denk muhataplarını da ustaca seçmesini bildiklerini gösterir bir şekilde mektubun sonunda, sultana doğrudan mektup yazmayı hürmette kusur addettiklerini ve bu yüzden Suri'yi aracı kıldıklarını da beyan ediyorlardı. Mektubun hem *hadarileri* hem de *bedevi* Türkmenleri iyi tanıyan *hadari* birisi tarafından kaleme alınmış olduğu anlaşılıyor. Mektup gayet açık ve seçik yazılmıştı. Bir cümleyle özetlemek gerekirse, kendilerine verilecek otlaklar yani il karşılığında hizmeti vaat ediyorlardı. Gazneli Devleti'ne tabi Harezmi hâkimi Altuntaş, müşaviri Ahmed b. Abdüssamed'in tavassutu ile bir zamanlar Selçuklulara Harezmi'nin otlaklarını vermesi gibi bu defa Gazneli Devleti'nin Horasan valisi Ebu'l-Fazl Suri'nin, Altuntaş'ın müşaviri olduğu dönemden beri tanıştıkları vezir Ahmed b. Abdüssamed'in tavassutu ve sultanın izniyle Nesa ve Ferave vilayetlerini (muhtemelen *badiyesini*) kendilerine vermesini talep ediyorlardı. Mektuptaki *bende* gibi alttan alma ve nezaket ifadeleri paranteze alındığında, kurulmak istenen ilişki biçiminin, Selçukluların ve Türkmenlerin her zaman ve koşulda *hadari* devlet adamları ile kurdukları ilişki biçimi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.⁴¹ Bu, *hadari*lerde, yöneticilerin kendi aralarında ve tebaaları ile ilişkilerinde görülen tek taraflı bir boyun eğme ve tabiiyet ilişkisi değil, karşılıklı çıkar ilişkisiydi. Ayrıca köle efendi ilişkisi de değildi. Çünkü *hadari* devlet adamlarının hizmetindeki Türk kölelerin ailelerinin olmadığını, Selçuklular ve Türkmenlerin ise beraberlerinde ailelerinin ve hayvanlarının olduğunu, öncelikli olarak kendilerine özgü hayat tarzlarını devam ettirmeyi istediklerini unutmamak gerekiyor.

Selçuklular ve beraberlerindeki Türkmenler verdikleri sözü tuttular ve yağma ve katilden uzak durdular. Bu tutumları sebebiyle vezirin güvenini kazandılar, fakat Sultan Mesud'u ikna edemediler. Sultan, onların derhal Horasan'dan sürülüp çıkarılmalarını istiyordu. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla vezir ile Selçuklular uzun zamandır birbirlerini tanıdıklarından vezir, Selçukluların dostluğunu kazanmalarının çıkarlarına daha uygun olacağını düşünüyordu. Vezirin, Selçukluların durumlarının gözlenmesi ve orduya zaman kazandırmak için beklenmesi ısrarına rağmen, sultanın teşvikiyle bir ordu sevk edilmesi kararı alındı.

41 Beyhaki'nin eserine aynen kaydettiği mektubu Köymen tercüme etmiştir bkz. Köymen, *age.*, 199-200. Ayrıca Beyhaki'nin eserinin farklı bir nüshasından yapılan çeviri ile krş. Beyhaqi, *age.*, II, 131.

10 bin atlıdan oluşan Selçuklular bütün her şeylerini beraberinde getirmişler, Nesa'da çöl tarafına yerleşmişlerdi. Mektuptaki ifadeler ve evlerini, eşyalarını, hayvanlarını beraberlerinde getirdiklerine dair rivayetler dikkate alınrsa, atlıların hepsinin, en azından bir kısmının ailelerinin de yanlarında olması gerekir. İhtiyaten savaş hazırlıkları yapsalar da, sultanın mektuplarındaki isteklerine olumlu bir cevap vereceğini umuyorlardı. Bu arada Gazneli Devleti de Selçukluların üzerine sevk etmek için, 15 bini (atlı) farklı etnik unsurlara, 2 bini saray gulamına dayanan, fillerle desteklenmiş bir ordu hazırladı. Bu ordu Nesa'ya ulaştığında Selçuklular çadırlarını terk etmiş, çöle çekilmişlerdi. Gazneli ordusu, Selçukluların terk ettiği çadırlarına saldırdılar ve savaşçı olup olmadıkları belli olmayan 700-800 kadar Türkmeni katlettiler. Selçuklu birliklerinin asıl unsurları karşısında Gazneli ordusu ağır bir yenilgiye uğradı (Haziran 1035). Selçuklulara savaş sonunda büyük bir ganimet kaldı.⁴² Savaşın yenilgisini Gazneli devlet adamları muhtelif sebeplere bağlamaya çalışsalar da İbn Haldun'un, ücretli ve köle askerlere dayanan bir ordunun, güçlü *asabiyyet* sahibi bir ordu karşısında başarı kazanamayacağı görüşü burada doğrulanıyordu.⁴³

Birbirlerinden çekinen taraflar, bundan sonra ilişkilerinin nasıl yürütüleceğinin belirlenmesi için elçiler gönderme kararı aldılar. Selçuklu Türkmenleri ihtiyar ve güzel konuşan dindar bir Buharalı Danişmend ile Gazneli vezir Ahmed b. Abdussamed'e bir mektup gönderip, kendilerine saldırılması üzerine savaşmak zorunda kaldıklarını belirttiler ve alttan alıcı ve sultanı yüceltici ifadeler kullanıp, vezirin sultan ile aralarında aracılık yapmasını ve barışın tesis edilmesini talep ettiler. Görüşmeler yapıldı, bir muahede yapılmasına karar verildi ve buna sultan da razı edildi. Bundan sonra da elçiler gelip gitti ve mektuplar ulaştırıldı. 27 Ağustos günü Yabgu (Musa), Tuğrul ve Çağrı'yu temsilen üç elçi geldi ve bir gün sonra taraflar arasında uzun müzakereler yapıldıktan sonra antlaşmaya varıldı (28 Ağustos 1035). Nesa, Ferave ve Dihistan'ın yönetiminin üç lidere verilmesi, bunlara hilat ve menşur gönderilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca üçünden biri dergâha gelip sultanın hizmetine girecekti. Hazırlanan menşurda Dihistan Çağrı, Nesa Tuğrul, Ferave de Yabgu (Musa) adına kaydedildi.⁴⁴

Bu antlaşmadan sonra Selçuklular ile Gazneli devleti arasındaki ilişkiyi tanımlamak oldukça güçtür. Sultan Mesud'un Tuğrul, Çağrı ve Yabgu'ya yazdığı mektuplarda

42 Olayların ayrıntısı için bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 133-4, 138-9, 143-9, 153. Ayrıca krş. Beyhaki, *age.*, 438-9, 442-3, 446-51, 454.

43 İbn Haldun, *age.*, 537.

44 Beyhaqi, *age.*, II, 153-7. Ayrıca krş. Beyhaki, *age.*, 454-7.

onlara *dihkan* olarak hitap etmesi, Gazneli Devletinin Selçuklulara bakışımı bir ölçüde yansıtmakta ve onları tebaası olarak görmek istediğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında Gazneli valilerine verilen hediyelerin ayısının Selçuklulara verilmesi de Selçuklu ileri gelenlerinin konumlarına dair bir karar vermeyi güçleştirmektedir. Selçukluların ise Gazneli Devleti'nin kendilerine gönderdiği hediyeleri önemsemeyip *iki dallı külahı* ayaklarının altına alıp çiğnemeleri, Gazneli Devleti tarafından gerçekte kendilerine itaat edilmediği şeklinde yorumlandı.⁴⁵ Selçukluların, Gazneli Devleti ile antlaşma yaparken üç kişi tarafından temsil edilmeleri, onlardan birinin de Yabgu unvanını taşıyan Musa olması, teritoryal olmayan geçici üslerde konumlanan Yabguluğun başından beri varlığını sürdürdüğünü gösteriyor. Burada Tuğrul ve Çağrı'nın konumları çok açık değil, Yabguya tabiler mi yoksa müstakil mi hareket ediyorlar bilmiyoruz. Selçuklular üç farklı üste siyasi varlıklarını sürdürürken, Gazneli Devletinin onları siyasi bir konuma yerleştirmek istememesi yine anlayış farkını yansıtmaya açısından önemlidir. Savaşın sonra Selçukluların Gazneli Devletine askerî hizmet sunma isteğinden vazgeçtikleri, antlaşmada buna dair imada bulunulmamasından anlaşılıyor. Belki de böyle bir hizmeti Gazneli Devleti istemedi. Ayrıca vergi verme gibi herhangi bir yükümlülüğten de söz edilmiyor.⁴⁶ İlişkilere bakıldığında Gazneli Devleti'nin verdikleri karşısında Selçuklulardan tek beklentisinin kendisine tabi olmaları ve itaat etmeleriydi. Selçukluların da Gazneli Devletine ait bir siyasi örgütlenmenin parçası olmadan, kendilerine özgü siyasi birliği ve ilişki biçimini sürdürmeyi istedikleri anlaşılıyor. İki taraf arasındaki anlayış ve yönetim farkı ve tarafların beklentilerindeki uyumsuzluk, hayat tarzlarının farklı olmasından, *bedevi* ve *hadari* hayat tarzlarının birbiriyle örtüşmemesinden kaynaklanıyordu. *Bedevis*lerle *hadaris*ler arasında ilişki, tarafların birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde kurulduğunda sürdürülebilir olabiliyordu. Selçukluların, Gazneli Devleti ile böyle bir ilişki kurmak istediği anlaşılıyor. Çünkü Selçuklular sık sık kendilerine verilecek vilayetler karşılığında Gaznelilere yönelecek saldırıları engelleme ve güvenliği tesis etme görevini üstlenmek istemeleri bunu gösteriyor. Gazneli Devleti ise kendini devlet, Selçukluları da tebaa olarak görmek istiyordu. Selçukluların istediği gibi bir ilişki kurulabilseydi, büyük ihtimalle Selçuklular, denetimsiz

45 Beyhaki, *age.*, 457-8; Beyhaqi, *age.*, II, 157-158; Köymen, *age.*, 227. Dihkan farklı zaman ve mekanlarda farklı anlamlar kazanmış bir terimdir. Hakkında genel bilgi için bkz. Jürgen Paul, "Dihqan", *Encyclopedia of Islam*, ed. III, 1 (2015), s. 104-108.

46 Köymen, *age.*, 225-7. Köymen Selçukluların konumlarını tanımlamakta zorlanmakta ve "yarı bağımsız bir hükümdarlık" olarak tavsif etmektedir. İbn Haldun, haraç ve vergi veren kabilelerin hiçbir zaman devlet kuramayacağını belirtir (İbn Haldun, *age.*, 355).

hareket eden Türkmen zümrelerini de denetim altına almış olacaktı. Öte yandan böyle bir gelişme Gazneli Devleti için daha büyük bir tehlike, Selçuklular tarafından denetlenen büyük bir Türkmen gücü ile karşı karşıya gelmek demektir. Denetimsiz Türkmenleri, gönüllü gönülsüz güç kullanarak denetim altına almak siyaseti, başından beri Selçukluların Yabguluk iddiaları ile örtüşen bir siyasetti. Kurumsal bir siyasi yapısı olmadığı için Yabguluk, bir devletin hakimiyet alanında var olabiliyor, devlet içinde bir devlet görüntüsü vermiyordu. Fakat bünyesinde bulunduğu devleti ve tebaasını zaman içinde ele geçirme ihtimali vardı. Gazneli Devlet adamları da bu ihtimalin farkındalardı.

Bede'iler ile *hadar'iler* arasındaki uyumsuzluk ve tarafların güvensizliklerinden kaynaklanan belirsizlik ortamında ilişkiler sürerken, Selçuklu Türkmenleri ve Iraklı Türkmenler kış aylarında (Ocak 1036) çevredeki yerleşim birimlerine adamlar salıp halka eziyet etmişler ve bulduklarını almışlardı. Bunlardan bir zümrenin Ferah ve Zirgan'da halkın çok sayıda hayvanını aldıklarına dair mektuplar gelmişti. Benzer mektuplar Cüzcan ve Serahs'tan da gelmişti. Gazneli Devleti çok sayıda kuvvetle bunlara karşılık vermeye çalışıyordu.⁴⁷ Yağmaların kış aylarına rastlaması dikkat çekicidir. Büyük ihtimalle ağır kış şartları ve kıtlık bunlara sebep oluyordu. Burada da katilden söz edilmemesi ve çok sayıda hayvanı almaları kışın açlık çektiklerini gösteriyor. Selçuklular, Gazneli Devleti ile yaptıkları antlaşmaya uyuyor görünmekle birlikte ya kendilerine tabi Türkmenlerin tamamını denetleyemiyor ya da tabi olmayan Türkmenler yağma ve taşkınlıklar yaptıklarında Selçuklulara hamledilebiliyordu. Nitekim mektuplaşmalarda buna sık sık temas edilecektir.

Harezm bölgesinin hâkimi Altuntaş'ın oğlu İsmail Handan bağımsızlığını ilan ederek halife ve kendi adına hutbe okutuyordu. Türkmenlere ve İsmail'in sarayına bir elçi mektuplar getirip götürüyordu.⁴⁸ İsmail bağımsız hareket ederken bir takım Türkmen *reis*lerinin desteğini almak istemiş olabilir. Beyhaki'nin Selçuklu Türkmenleri ve *reis*leri söz konusu olduğunda adlarını açıkça zikretmesine ve Türkmenlerle Selçuklu Türkmenlerini genelde birbirinden ayırmasına bakılırsa, burada Selçuklulardan bahsetmediği iddia edilebilir.

Selçuklular her ne kadar Gazneli sarayına Musa, Tuğrul ve Çağrı'dan birini göndermemişlerse de Gazneli Devleti ile yaptıkları antlaşmaya kendilerince sadık

47 Beyhaki Selçuklularla Türkmenleri birbirinden ayırıyor. Selçuklular derken ileri gelenlerini kast ediyor gibi görünüyor. Burada Selçuklu Türkmenleri ifadesini özellikle kullanıyor sanıyorum. Dolayısıyla Selçuklulara bağlı Türkmenler Selçuklu ileri gelenlerinden habersiz bu yağmayı başlatmış olabilir. Iraklıların da bunlar arasında olması kıştan kaynaklanan genel bir zorluk yaşadıklarını gösteriyor bks. Beyhaqi, *age.*, II, 163-4.

48 Beyhaqi, *age.*, II, 167.

kalmaya çalışıyorlardı. Bunu sultana aracılık etmesini istedikleri vezire hitaben yazdıkları mektupta da bildirdiler. Buharalı güzel konuşan bir bilgin (*danişmend*) ve Selçuklularla yakın bağlantısı olan bir Türkmen'den oluşan elçilik heyetini ilk önce Bust'te bulunan Sultan Mesud kabul etti (12 Kasım 1036). Sonra vezirin yanına götürüldüler.⁴⁹ Vezire hitaben yazılmış mektup ana hatlarıyla şunları ihtiva ediyordu:

Selçuklular, Gazneli Devleti veziri Ahmed b. Abdüssamed'in tavassutuyla Sultan Mesud ile bir çıkar ilişkisi içine girmek istiyorlardı. Bu zamana kadar *hadari* idarecilerle kurdukları ilişkinin bir benzerini kurmak istiyorlar, Sultan Mesud'un verdiği ve vereceği vilayetler karşılığında askeri hizmette bulunmayı vaat ediyorlardı. En iyi bildikleri bu işi yaparak, yani ilişkide oldukları idarecilere askeri destek vererek, konumlarını güçlendirmek istiyorlardı. Horasan'ın asayişini temin etme ısrarlarının altında belki de bölgedeki Türkmenleri denetleme arzusu yatmaktaydı. Selçuklular, sadece üç vilayetin yönetimiyle sınırlandırılmışlardı, çevrelerindeki denetimsiz Türkmenler ise başına buyruk hareket etmeye devam etmekte, üstelik sayıları da yeni gelenlerle artmakta ve onların yarattığı kargaşa herkesi olumsuz olarak etkilemekteydi. Denetimleri dışındaki Türkmenlerin yaptıkları yağma ve taşkınlıkların Selçuklulara hamledilmesinden de rahatsızlık duyduklarını açıkça ifade ediyorlardı. İstekleri kabul edilirse bütün bu sorunlar çözülecekti. Aslında alttan alıyor ve Gazneli idarecileri memnun etmeye çalışıyor gibi görünseler de sonuçta kendi çıkarlarını gözetiyorlardı. Hem Gazneli Devleti nezdinde hem de Türkmenler üzerindeki konumlarını güçlendirmeye çalışıyorlardı. Ayrıca Türkmenlerin yağmaları ve taşkınlıklarına engel olduklarında *hadari* ahalinin de teveccühünü kazanacaklardı. Bir devletin idaresi ve sınırlamaları altında, *bedevilere* özgü bir siyasi birliği, Yabguluğu, *hadari* ahali üzerinde var etmek çok kolay değildi. Yönetim ve denetim boşluklarının yaşanması kaçınılmazdı. *Hadari* ahaliyi yönetmeyi beceremediklerinin ve bu yüzden de şikâyetlere sebebiyet verdiklerinin farkındaydılar. Çünkü yeni mektupta kendilerine tahsis edilmiş ve edilecek yerlerin yöneticilerini Gazneli Devletinin atamasını ve vergileri onların toplamasını, kendilerine de askeri hizmetleri karşılığında ücretlerini ödemelerini istiyorlardı. Bu yeni bir durumdu ve geçmişte olduğu gibi savaşlardan sonra yağma yapamayacak ve ganimet alamayacaklarından, belki de otlakların yetersizliği sebebiyle tabii hayatlarını da sürdüremez hale geldikleri için ücret karşılığı askeri hizmet vermek en uygun yol görünüyordu. Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı idareleri altındaki vilayetlerin gelirlerini alıyorlar idiyeler, belki de vilayetlerin gelirlerini

49 - Beyhaqi, *age.*, II, 172-3,

toplamada beceriksizlik gösterdiler ve belki de ölçüsüzce davrandılar. Ceyhun'u geçen yeni Türkmen zümrelerinden Selçuklulara katılanlar oluyordu. Nüfusları ve hayvanları sürekli arttığı için belki de yaşadıkları yerler dar gelmekte ve gelen gelirler de yetmemekteydi.⁵⁰

Selçukluların mektupta sulhun devamını istemeleri vezir tarafından olumlu karşılanmıştı, Ama Selçukluların herhangi bir fesat içinde olmadıkları, aray bozmamanın daha hayırlı olacağı uyarılarına rağmen Sultan Mesud ikna olmamıştı. Selçuklular sulhu bozan taraf olmayacaklarını beyan etmişler, eğer sultan bozarsa aradaki saygının yok olacağı uyarısını da yapmışlardı. Üstü örtük bir gözdağı vermelerine bakılırsa, Selçuklular kendilerini karşı koyacak güçte hissediyorlardı. Vezir görüşmelerden sonra, Selçuklu elçilerini hilat, nakdî hediyeler ve birtakım sözlü mesajlar da içeren bir mektupla geri gönderdi (18 Kasım 1036).⁵¹ Elçilerle gönderilen mektupta ve sözlü ifadelerde nelerin iletildiğini bilmiyoruz. Selçukluların istedikleri diğer üç şehrin verildiğine dair bir kayıt olmadığı gibi diğer isteklerinin de yerine getirildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Selçukluların bir Danişmendi, yardımcısı gibi görülebilecek Selçuklu ailesine yakın bir Türkmen ile birlikte elçi olarak göndermeleri siyasi birliği, Yabguluğu yeniden düzenledikleri şeklinde de yorumlanabilir.⁵²

Selçuklulardan Çağrı'nın 4000 atlı ile Gazne'ye doğru geldiği haberi (24 Kasım 1036) başta Sultan Mesud olmak üzere Gazneli devlet adamlarını büyük bir telaşa sürüklemiş, sonra haberin asılsız olduğu anlaşılmıştı. Burada dikkat çekici olan husus, Selçuklu reislerinin az sayıda adamıyla dahi Gazneli Devlet erkânını korkutuyor olmasıydı.⁵³

1036 yılı Ocak ayından 1037 yılı Ocak ayına kadar Türkmenlerin yağmalarına ve taşkınlıklarına dair bir haber gelmemişti. 1037 yılı Ocak ayında Türkmenlerin hareketlenip yayıldıkları Kuhistan'daki Tun şehrini yağmaladıkları haberi geldi.⁵⁴ Yine kışın zor şartları onları buna zorlamış olabilir. Olumsuz şartlarda tek tük

50 Mektup için bkz. Köymen, *age.*, 232-3. Ayrıca krş. Beyhaqi, *age.*, II, 173.

51 Beyhaqi, *age.*, II, 173-4.

52 Köymen bu iki kişiyi iki ayrı elçi olarak değerlendiriyor ve Yabgu aleyhine Tuğrul ve Çağrı'yı öne çıkaran bir gelişmenin söz konusu olduğunu belirtiyor krş. Köymen, 235. Köymen'in tahmini doğruysa ve elçi olarak gelen danişmend Tuğrul adına ve Türkmen de Çağrı adına geldiyse daha önce ele aldığımız Tuğrul'un *hadarîlere* Çağrı'nın da *bedevîlere* daha yakın olduğu tahminimizi de doğrulayacaktır.

53 Köymen, *age.*, 237; Beyhaqi, *age.*, II, 174.

54 Beyhaqi, *age.*, II, 188; Köymen, *age.*, 238.

yağma haberlerinin gelmesi büyüülecek bir şey değildi. Her zaman olduğu gibi Sultan Mesud bu habere tepki gösterdi ve Türkmenlerin sözlerine güvenilmeyeceği, gittikleri yerlerde ne hayvan ne de mahsul bıraktıklarını ve Horasan'dan atılmaları gerektiğine dair sözler sarf etti. Bunun üzerine Herat'a giden vezir gerekli tedbirleri aldı ve sevk ettiği ordu tehlikeyi bertaraf etti. Vezir Türkmenlerin kalıcı olarak Horasan'dan uzaklaştırılması için, sultanın harekete geçmesi ve Horasan'a gelmesi, bir iki yıl kalması gerektiğini düşünüyordu. Fakat sultan, güvenlik tedbirlerinin yerinde olduğunu düşündüğü için sorunun daha fazla üzerine gitmedi. Sultanın Selçukluları ima etmesi ve vezirin Türkmenlerin Selçukluların vilayetlerinden Nesa ve Ferave'ye çekildiklerine dair verdiği bilgidен, hareketlenenlerin Selçuklulara bağlı Türkmenler olduğu gibi bir izlenim ediniliyor. Fakat Gazneli Devleti sorunu yine Selçuklulara hamlediyor olabilir. Yayılma hareketinin neden kaynaklandığını, Selçukluların ileri gelenlerinin bu işin içinde olup olmadığını bilmiyoruz. Belki de Türkmenler açlık vesair sebeplerle yayıldılar ve buna birbiriyle mücadele eklendi. Selçuklular bu yayılmayı süpürmek istemiş olabilir. Çünkü Selçukluların önünden Balhan Dağı Türkmenlerinin kaçtığı belirtiliyordu. Selçukluların bu Türkmenlere karşı olduğunu biliyoruz. Ayrıca hareketlenmeden başka, katil ve yaygın bir yağma haberlerinin gelmemesi de bu ihtimalleri kuvvetlendiriyor.⁵⁵

Devlet adamlarının Türkmenleri karşısına aldığında, onların düşman devletler ve bölgesel hâkimler tarafından kullanıldığı yıllardır bilinen bir durumdu. Hatta Sultan Mahmud bunu fark etmiş, Türkmenlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Oğlu Sultan Mesud ise vezirinin bu yöndeki uzun zamandır yaptığı uyarılara aldırmaz etmemekteydi. Selçukluların da Horasan'a geçtikten sonra, daha önce ilişkide oldukları *hadari* idarecilerin bir kısmıyla ilişkilerini kesmedikleri anlaşılıyor. Nitekim Karahanlılardan Buğra Han'ın Tuğrul, Çağrı, Musa Yabgu ve Yinalıyan'a Horasan'a geçmelerinden sonra destek içeren işaretler göndermesi bunu gösteriyor.⁵⁶

Gazneli Devlet adamları Horasan'daki sorunların kaynağını Selçuklular gibi gösterebilirler de 1037 yılının sonlarında, kışın başında Talikan ve Faryab yağmalarının Horasan'ın dışından gelen Türkmenler tarafından yapıldığına dair bilgiler,⁵⁷ Selçuklular hakkındaki önyargıları yersiz hale getirmektedir. Bu

55 Geniş bilgi için bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 189-95; Köymen, *age.*, 238-41.

56 Beyhaqi, *age.*, II, 200-1. Beyhaki Selçuklu Tuğrul'un, Karahanlılardan Buğra Han'ın arkadaşı ve eski hamisi olduğuna dair verdiği ayrıntı Selçuklu ileri gelenlerinin ilişkilerini anlama açısından oldukça önemlidir.

57 Köymen, *age.*, 244. Ayrıca krş. Beyhaqi, *age.*, II, 210.

bölgelerdeki *hadari* idarecilerin Türkmen zümrelerini birbirinden ayırt etmeksizin, her zaman ve her yerde tedhişin kaynağı olarak göstermeleri de aşırı bir yorum gibi görünüyor. Selçuklu ileri gelenlerinin Gazneli idarecilere yazdıkları mektuplarda da bu ayrımın yapılmasına dikkat çekiliyor. Bu kadar yoğun *bedevi* hayat yaşayan insanın sıkıştığı ve var olmaya çalıştığı, *hadari* bir coğrafyada yağma, katil ve her türlü mala ve cana zarar vermeye rastlanması kaçınılmazdı. Burada önemli olan husus bu tür tedhişin *bedevi* Türkmenlerle *hadari* ahali arasında yaygın bir şekilde görülen hadiseler olup olmadığıdır. *Hadari* idarecilere yakın tarihçiler, şiddet eğiliminin Türkmenlerin tamamı için geçerli olduğuna dair bilgiler veriyorlar.⁵⁸ Türkmenlerin genelinin *hadari*lere her zaman şiddet uyguladıklarına dair *hadari* tarihçilerin verdiği bilgileri yalanlayacak başka bir bilgi kaynağı mevcut olmadığı için herhangi bir değerlendirme yapmak şimdilik mümkün değil. Fakat bu zamana kadar üzerinde pek durulmayan bir hususun, yani yağmaların kış aylarına tesadüf etmesine dikkat çektik. Geçen üç kışın ya başında ya da ortalarında yağma haberlerinin yayılması tesadüf olarak görülemez. Bir yağma haberi de yaza aittir. Çöl hayatına alışık olsalar da muhtemelen yaz da kış gibi kuraklığın sebep olduğu, açlık ve susuzlukla *bedevi* Türkmenleri karşı karşıya getiriyordu.⁵⁹ Bunların aynı zamanda Maverünnehir ve Horasan'daki Türkmenlerin genel durumu hakkında da ipucu veren örnek olaylar olduğunu, öyle basitçe göz ardı edilebilecek tespitler olmadığını düşünüyorum. Bu Türkmenlerin arasında oranını bilmiyoruz ama yağma ve katili iş edinmiş olanlar vardı. Bunların yaptıkları o dönemde de genele rahatlıkla teşmil edilebiliyordu. Bu durum günümüz için de geçerli. Bazı modern tarihçilerin farklı saiklerle *bedevi* Türkmenlerin tamamını yağmacı ve katil sürüleri gibi göstermek nasıl hatalıysa, Türkmenler söz konusu olduğunda yağma ve katilden söz etmemek de hatalı olur.

Selçuklu ileri gelenlerinin mi yoksa diğer Türkmen *reis*lerinin mi çok belli olmasa da *hadari* ahalden vergi aldıklarına dair malumata sahibiz. Bunun ne zaman başladığını bilmiyoruz. Türkmen baskısı geriletildiğinde Gazneli Devlet memurları vergi toplayabiliyorlardı.⁶⁰ Türkmenlerin vergi aldığı şehirlerden Gazneli Devletinin tekrar vergi almayıp mahsuplaşmasına dair bilgiler de bunu destekliyor.⁶¹

58 Beyhaki, bir yeri ele geçirdiklerinde ahalsinin uzuvlarını kesmeleri, boğazlamaları, yakmaları ve talan etmelerini Türkmenlerin genel adetleri gibi gösteriyor (Beyhaqi, *age.*, II, 205).

59 Beyhaqi, *age.*, II, 213.

60 Beyhaqi, *age.*, II, 212.

61 Köymen, *age.*, 262.

Türkmenler ile Gazneli birlikleri zaman zaman karşılaşüyor, bazen Gazneli birlikleri bazen de Türkmenler galip geliyordu. Gazneli vezirin muhalefetine, Sultan Mesud'un teşviki ile Horasan'daki sorunların kaynağı olarak gördükleri ve artık adlarını bile anmadan *düşman* olarak tanımladıkları Selçukluların üzerine büyük bir ordu sevk etme kararı aldı. Beyhaki'nin bu kadar önemli bir olay anlatırken Selçuklu ismini hiç anmaması dikkat çekicidir. *Düşmanlar*, Gazneli ordusunun üzerlerine geldiğini öğrendiklerinde ağırlıklarını (muhtemelen hayvanları ve ailelerini) Merv çölünün derinliklerine bırakmışlar, Serahs civarında Gazneli ordusunu karşılamaya hazırlanıyorlardı. Bu vilayetler Selçukluların Gazneli Devleti'nden bir zamanlar istedikleri vilayetlerdi. Kendilerine verilmediği halde bu vilayetlere doğru yayıldıkları anlaşılıyor. Savaşı kaybederlerse Horasan'da kalamayacaklarını Selçuklular da fark etmiş, Rey'e yani uca göçmeyi düşünmüşlerdi. Fakat Serahs civarında olan savaşı Gazneli ordusu kaybetti (Mayıs 1038).⁶²

Selçuklular savaşı kazandıktan sonra daha önce Gazneli Devleti'nden barış yoluyla istedikleri vilayetlerden ikisini aldıkları dikkati çekiyor. Serahs ve Merv'i Çağrı ve Musa Yabgu, Nişabur'u da Tuğrul aldı. İbrahim Yinal'ın şefimiz (*mihter*) Tuğrul'dur demesinden⁶³ Selçukluların aralarında *hadari*liğe yakın Tuğrul'un gittikçe öne çıktığı anlaşılıyor. Çünkü Tuğrul öteden beri *hadari* idarecilerle ilişkilerin kurulmasında öncülük ediyordu. Adını bilmediğimiz *hadari* bir şahsiyet olan Buharalı ihtiyar da muhtemelen Tuğrul'un danışmanıydı ve bu ilişkileri düzenliyordu. Horasan'daki şehirliler yani *hadari* ahali ile ilişkileri de Tuğrul ve onun *hadari* adamı/adamları kurmuş olabilir. Nişabur'a Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu adına gelen İbrahim Yinal'ı da bir *hadari* olan Buzgan saları Ebu'l-Kasım karşıladı ve öncülük etti. Ebu'l-Kasım, Hatip ile birlikte Cuma hutbesini Tuğrul adına okutmak için büyük çaba sarf ettiler ve *es-sultanu'l-muazzam* unvanı kullanılarak Tuğrul adına okuttular (Mayıs 1038). Bunun üzerine mescittekiler tepki gösterdiler fakat namaz kesintiye uğramadı.⁶⁴ Anlaşılan Tuğrul'un şehri ele geçirmesinden memnun olmayanlar da vardı. Şehrin Selçuklulara teslimine razı olanların bir kısmı yağmadan ve katilden korktukları için razı olduklarını beyan etmişlerdi.⁶⁵ Kaynaklara doğrudan yansımaya da Selçukluların gelişinden memnun olanlar da vardı. Sonraki bazı gelişmeler bunu gösteriyordu. Selçukluların şefi haline gelmiş Tuğrul'un Gazneli

62 Beyhaqi, *age.*, II, 219-21; Köymen, *age.*, 251.

63 Beyhaqi, *age.*, II, 231.

64 Köymen, *age.*, 262-4; Beyhaqi, *age.*, II, 229, 231-2; İbnü'l-Esir, *age.*, IX, 481.

65 Beyhaqi, II, 230.

Devleti için sembolik önemi olan Nişabur'u alması ve şehre *törenle* girişi onun adına önemli bir gelişmeydi. *Hadari* dünyanın kapıları Selçuklulara açıyordu. *Bedevilere* özgü siyasi birlik Yabguluk varlığını devam ettirirken, devlete giden süreçte bir adım atılmış oldu. Tuğrul, Sultan Mesud'un Nişabur'daki tahtına *sultan* olarak oturdu.⁶⁶ Köymen ve bazı araştırmacılar Selçuklu Devletinin burada kurulduğunu düşünüyor.⁶⁷ Bana kalırsa Selçuklular devlet kurmadılar. Burada, devlete giden süreçte bir adım atılır, fakat o adımların devamı gelemedi, Dandanakan sonrasına kaldı. Tuğrul'un Nişabur şehrine, Oğuzlar için *siyasi* anlamları olan kolunda *bir yay* ve belinde *üç okla* girmesi,⁶⁸ onları temsiliyeti terk etmediğini de gösteriyordu. *Hadarilere* özgü unvanlar alan sadece Tuğrul değildi Çağrı da Merv'de *melikü'l-mülük* unvanıyla adına hutbe okutmuştu (14 Nisan 1038).⁶⁹

Selçuklular ile *hadari* idareciler ve ahali arasında anlayış farklılıkları olduğu anlaşılıyor. Nişabur'a Selçuklular girerken ahali ile elçi arasında konuşmalar oldu. O konuşmaların birinde şehrin ileri gelenleri, Selçukluların daha önce bazı şehirleri yağmaladıkları ve ahalisini katlettiklerini dile getirince, İbrahim Yinal yağmaları ve intizamsızlıkları savaş ortamında sıradan insanların yaptığını, artık durumun değiştiğini, itaat edip Selçuklu vilayeti olduktan sonra kimsenin buna cesaret edemeyeceğini belirtti.⁷⁰ Burada şehirlerin direndiklerinde yağma ve katle maruz kaldıkları, itaat ettiklerinde bundan kurtuldukları ve hatta Selçuklu idaresine girdiklerinde hiçbir zaman sıkıntıya düşmeyecekleri ifade ediliyordu. Şehirlilerin huzura ermek için Selçuklu ileri gelenlerine teslim olmaya razı oldukları, fakat bir yandan da Gazneli Devlet adamlarından çekindikleri anlaşılıyor. Gazneli Devlet adamları yeri geldiğinde şehirlerin ahalisine şehirlerinin harap olmaması için, Türkmenlerin *reislerini* kastederek, padişahlık iddiasında bulunan biri geldiğinde,

66 Polat, *age.*, 51.

67 Köymen, *age.*, 267-8. Devlet kurulmadıysa bile Tuğrul'u, İbrahim Yinal'ın, Batı Asya *hadarilerinin* sıkça kullandığı *adil padişah* sıfat ve unvanı ile tanımlaması dikkat çekicidir bkz. Beyhaki, *age.*, 518. Horasan'dani hakimiyet alanlarına yakın şehirlerden vergiler toplamaları Selçukluların bu şehirlerde onları ele geçirmeden önce de etkin olduklarını göstermektedir. Hakimiyet alanlarına en yakın darphanenin bulunduğu Nişabur'da, şehri ele geçirmesinin arifesinde, 428 (1037) yılında Tuğrul'un altın para darbetirmesi (Sadi S. Kucur, "A Study on the Coins of Tuğhril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", *XIII. Congreso Internacional de Numismática, Madrid-2003*, edit. Carmen Alfaro vd., Madrid, 2005, 1599.) *hadariğe* yaklaşma ve Gaznelilere boyun eğmeme olarak görülebilir.

68 Beyhaqi, *age.*, II, 233.

69 Köymen, *age.*, 264. Bu malumatın kaynağı İbnü'l-Esir, 428 yılının Recep ayının ilk Cuma gününü vermektedir bkz. İbnü'l-Esir, *age.*, IX, 480.

70 Beyhaqi, *age.*, II, 231; Köymen, *age.*, 262-3. İbn Haldun, yağmayı savaş taktiği olarak uygulayanlar arasında Türkler ve Türkmenleri de sıralar (İbn Haldun, *age.*, 529).

direnmemelerini tavsiye ediyorlardı.⁷¹ Fakat her zaman bu tavrı sergilemiyor bazen de direnmeyen şehirleri cezalandırıyordu. Bazı şehirler de belki de Gazneli idaresinden bıktıkları için Selçuklu idaresini tercih ediyordu.

Selçukluların Horasan'a yayılmaları, tedhişleri ve yeni şehirlerde hakimiyetler tesis etmeleri Sultan Mesud'u rahatsız etti, sorunu kökünden çözmek için, 50.000 atlı ve piyade, 300 filden müteşekkil bir ordunun başında sefere çıktı (7 Ekim 1038). Selçukluları Horasan'dan atmadan Gazne'ye dönmeyecekti.⁷² Gazneli ordusunun Selçuklu birlikleri ile ilk karşılaşması Belh yakınlarındaki Ali-abada'da oldu ve Çağrı'nın başında bulunduğu birliği mağlup etti. Daha büyük bir hezimetten Selçuklu birlikleri çöle çekilerek kurtuldu.⁷³ Selçuklu ordusu ile Gazneli ordusu arasındaki asıl karşılaşma Serahs yakınlarında oldu. Savaştan önce Tuğrul, Çağrı ve Musa Yabgu yaptıkları toplantıda Tuğrul, Gazne ordusunun güçlü olduğunu savaşmak yerine Rey, Cibal ve Cürcan tarafına çekilmeyi teklif ettiyse de Çağrı Horasan'dan ayrılmamayı ve mücadeleye devam etmeyi önerdi ve onun önerisi kabul edildi. Beyhaki'nin *muhalipler* olarak adlandırdığı Selçukluların ordusunda, yine *mülteciler* olarak adlandırdığı Gazneli ordusundan Selçuklu ordusu safına geçenler ve diğer başka katılımlarla birlikte 20.000 atlı vardı. Mevzi çarpışmalardan sonra, 21 Haziran 1039'da Selçuklu ordusu ile Gazneli ordusunun Serahs yakınlarında yaptıkları meydan savaşını Gazneli ordusu kazandı.⁷⁴ Selçuklu ordusunu meydan savaşına teşvik edenler belki de Gazneli ordusundan geçen *mülteciler*di. Çünkü meydan savaşı yapmanın kendi adetleri olmadığını savaş sonrası yaptıkları toplantıda dile getirdiler. Temmuz ayının geldiği ve yaz sıcaklarının başlayacağı, çöl adamları olarak sıcaklarda Gazneli ordusuna karşı daha iyi savaşabilecekleri kararını aldılar. Selçuklular vur-kaç savaşına başladılar ve bunun olumlu neticelerini de aldılar. Çarpışmalarda Gazneli ordusuna üstünlük sağlamaya başladılar. Bu Gazneli devlet erkânını korkuttu ve görünürdeki üstünlük kendilerindeyken Selçukluları sahte bir sulha ikna etme kararı aldılar. Barış yapıldıktan sonra Gazne ordusu yazı Herat'ta geçirecek sonbaharda tekrar saldırıya geçecekti. Sultan Mesud'a göre Selçukluların üstünlük kazanmasının nedeni ağırlıklarının olmamasıydı ve Gazneli ordusu da ağırlıklarından kurtulmuş vaziyette savaşa girişmeliydi.⁷⁵

71 Beyhaqi, *age.*, II, 230.

72 Beyhaqi, *age.*, II, 234; Köymen, *age.*, 278.

73 Beyhaqi, *age.*, II, 250-1; Köymen, *age.*, 284-5.

74 Ayrıntılar için bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 252-9. Geniş değerlendirme için bkz. Köymen, *age.*, 286-94.

75 Beyhaqi, *age.*, II, 261-6. Geniş değerlendirme için bkz. Köymen, 295-302. İbn Haldun *kerreferre* (vur-kaç) *katalini*, meydan savaşından başka ikinci savaş türü olarak veriyor (İbn Haldun, *age.*,

Sulh görüşmeleri için, Selçuklularla tanışıklığı olan Gazneli vezir devreye sokuldu. Elçiyle ana hatlarıyla şunlar iletildi. Selçukluları sulha razı etmek için, onların hayat tarzı kısaca tasvir edilip her zaman geçerli olan beklentileri dile getirilerek söze başlandı. Bir de Gazneli Devletinin Selçuklulardan her zamanki beklentisi ortaya kondu ve Sultan Mesud'un bendeleri olmaları ve itaat etmeleri istendi, Gazneli idaresi altında yaşamaları teklif edildi. Bu Selçukluların Yabguluk olarak da olsa kendi idareleri altında yaşadıklarının, Gazneli idaresi altında yaşamayı gerçek anlamda kabul etmediklerinin bir göstergesidir. İlgi çekici başka bir husus, Selçuklulara her zaman yönelttikleri *hadari* ahaliyi yağma ve katlettiklerine dair ithamlara en küçük bir göndermenin yapılmamasıydı. Bu Selçukluların gönlünü okşamak için de yapılmış olabilir, *hadari* ahalinin yağma ve katli Gazneli Devleti için birincil bir sorun olarak da görülmemiş olabilir. Sebebiyle birlikte bu husus Selçuklu elçisi tarafından iki taraflı bir şekilde dile getirilecektir. Vezirin teklifi içindeki bir diğer önemli ayrıntı da Selçukluların sadece otlaklar karşılığında Gazneli Devletine itaatinin istenmesidir. Selçuklu ileri gelenleri özellikle Tuğrul ve Çağrı *hadari* siyasi figürler olarak görülmüyordu.⁷⁶

Selçuklu ileri gelenleri elçiyi dinledikten sonra vezire verilecek cevap için toplantı yaptılar. Ertesi gün kararlarını elçiye şöyle tebliğ ettiler: *Durum vezirin tahmin ettiği gibidir. Vezirin, yüce sultanın düşmanlık hislerinin izalesi için şefaatçi olmasını ve bu sultanın gölgesinde aciz kullar olarak yaşayacakları vilayet, çöller ve otlakları kendilerine ihsan etmesini istediler. Sonuç olarak Horasan halkı da savaşın yıkımından kurtulmuş olacaktır.*⁷⁷ Selçuklular, kendilerine ilişilmediği, onların da *hadari* ahaliye ilişmediği bir hayatı yaşamak istiyorlardı. Asıl ilginç olan husus yağma ve katili savaşın bir sonucu olarak görmeleridir. Yani kendilerinin buna zorlandıklarını ima ediyorlardı. Gazneli elçisi ve Selçuklu elçisi, vezir ile görüşmeye gitti. Selçuklu elçisinin kimliği tartışma konusudur. Şayet İbnü'l-Esir ve Gerdizi'nin onun (Musa) Yabgu olduğu kayıtları⁷⁸ doğru ise bu aynı zamanda Yabguluğun önemini kaybetmediği anlamına gelir. Ayrıca Tuğrul ve Çağrı'nın Gazneli Devleti tarafından bir siyasi figür olarak tanınmadığını, Selçukluları Gazneli idaresi altında Yabgulukla var olmalarını kabul ederken, sultan ve melik olarak var olmalarını kabul etmediğini gösterir.

---

530) İbn Haldun'un Türklerin savaş taktikleri diye verdiği diğer bilgilerin Selçukluların savaş usullerine pek uymadığını sanıyorum.

76 Köymen, *age.*, 303. Ayrıca krş. Beyhaqi, *age.*, II, 268-9.

77 Beyhaqi, *age.*, II, 270; Köymen, *age.*, 304. Burada Köymen'in de haklı olarak işaret ettiği gibi Selçukluların hukuki durumunu ortaya koyan bir beyan söz konusu değildir.

78 Köymen, *age.*, 304, dipnot 1; İbnü'l-Esir, *age.*, IX, 481.

Görüşmelerden sonra bir antlaşmaya varıldı. Antlaşmaya göre Gazneliler Herat'a çekilecek Selçuklular daha önce buldukları vilayetlere dönecekti. Nesa, Ferave ve Baverd çevresi ve çölleri ile birlikte Selçuklulara bırakılacaktı. Nişapur, Serahs ve Merv'den ise çekileceklerdi. Barış görüşmeleri sırasında Selçukluların Gazneli elçisine, antlaşmaları ihlal eden tarafın kendilerinin olmadığını ima etmeleri, savaş yapmamaları için kendilerine dürüst davranılması, hiçbir taraftan gadır ve hile yapılmamasını istemeleri oldukça manidardı.⁷⁹ Muhtemelen Gazneli Devleti ile yapılan antlaşmaları, taşradaki valileri ve memurları ihlal ediyor, bunun üzerine Selçuklular da antlaşmanın ortadan kalktığına hükmediyor, kendilerinden beklenenlerin aksi eylemlerde bulunmaya başlıyorlardı. Bu da Sultan Mesud tarafında Selçukluların sözlerinde durmadığı intibainın oluşmasına sebep oluyordu.

Gazneli elçisinin, Selçuklular sevinç içinde kendilerine verilen yerlere doğru gittiler ifadesinden, Selçuklu tarafının antlaşmadan memnun ayrıldığı izlenimi edinilse de aldatıldıklarını düşündüklerine dair bilgiler de mevcuttu.⁸⁰ Selçukluların Baverd dışında yeni elde ettiği bir şey yoktu. Sevinmelerini gerektirecek tek husus, Sultan Mesud'un Selçukluların yenilgisinden sonra üzerlerine gidip ailelerini katletmemesi olabilir. Ailelerini korumak için de antlaşmaya evet demiş olabilirler. Aslında bu antlaşmada kârli çıkan Gazneli Devleti olmuştu. Selçuklular, Gazneli devlet erkânı tarafından aldatılmışlardı. Belki de Selçuklular bunu hissettikleri için Tuğrul Nişapur'da, Çağrı da Serahs'da kalmaya devam etti. Bu şehirlerin ahalisinin bir kısmı şehirlerinin güvenliği için Tuğrul ve Çağrı'dan kalmalarını istemiş de olabilirler. Bu Selçukluların safına geçmiş *hadariler*in isteği de olabilir. Daha önce anlayışlı davranırken, Tuğrul ve Çağrı'nın *hadari* idarecilerin kullandığı unvanları kullanmaya başlamalarından sonra, onlarla irtibata geçen *hadarilere* Gazneli Devlet adamlarının ağır cezalar verdiği dikkat çekiyor.⁸¹

Antlaşmalardan sonra Gazneli Devletinin Selçuklu ileri gelenlerine hilatlar ve hediyeler vermesi aslında bir üstünlük gösterisiydi. Bunu Selçuklu ileri gelenlerinin nasıl karşıladığını bilmiyoruz. Fakat Tuğrul'un *hadarilere* özgü bu teamülü benimsediği, Nişapur'da kendi adına hutbe okunmasını sağlayan *mülteci* Buzgan saları Ebu'l-Kasım'a hilat vermesinden anlaşılıyor.⁸² Her ne kadar

79 Köymen, *age.*, 306. Ayrıca krş. Beyhaqi, *age.*, II, 271-2.

80 Beyhaqi, *age.*, II, 272-3.

81 Beyhaqi, *age.*, II, 275-6; Köymen, *age.*, 311-2.

82 Beyhaqi, *age.*, II, 234.

Tuğrul Taciklerin (İranlıların) adetlerini bilmediğini söylese de Batı Asya devlet geleneklerine yavaş yavaş uyum sağladığı söylenebilir.

Selçukluların nüfusu gerek Horasan'a daha önce geçmiş Türkmenlerin gerekse Ceyhun tarafından yeni gelen ya da getirilen Türkmenlerin katılımlarıyla her geçen gün artmaktaydı.⁸³ *Bedevi* hayat tarzına sahip bu Türkmenlerin, alışık oldukları hayatlarını sürdürebilmeleri için geniş hareket alanına ve otlaklara ihtiyaç duyuyorlardı. Bunu bulamadıkları zaman da otlakları olan yerlere doğru hareket etmek zorunda kalıyorlardı. Bu sırada da yolları üzerindeki *hadari* sakinleri ve idarecileri rahatsız ediyorlardı. Vezir dışında bu özelliği idrak edemeyen Gazneli devlet erkânı, Selçukluların kendilerine verilen vilayetlerin yetersiz kaldığı yönündeki şikâyetlerini bir aldatmaca olarak telakki ediyordu. Halbuki Selçuklular kendi zaviyelerinden çok haklılardı. Hatta Gazneli elçisinin, Selçukluların yine otlakları yeterli gelmeyince yeni yerler talep edeceklerine, haraçlardan ve gelirlerden mahrum kalınca müsadere ve yağma yapmak zorunda kalacaklarına, bütün bu zorunluluklar sebebiyle kendilerine tepki gösterilmemesini isteyeceklerine dair sözleri yukarıdan beri verdiğimiz izahatı özetler niteliktedir.⁸⁴

Herat'ta hazırlıklarını tamamlayan Sultan Mesud, Nişabur'dan çekilmeyen Tuğrul'un üzerine yürümek için hareket etti. Tuğrul bunu haber alınca hızla Nesa tarafına çekildi. İmam Muvaffak da beraberinde şehri terk etmişti. Tuğrul çekilirken aceleyle çekildiği, geride birtakım eşyaları bıraktıkları anlaşılıyor. Çünkü askerler kumaşlar ve eşyalar ele geçirmişlerdi.⁸⁵ Sultan Mesud'un gönderdiği birliklere direnmeden teslim olan Nişabur ahalisinden alimler, kadılar ve fakihler sultanı şehrin dışında karşıladılar. Sultanı karşılamaya gidenler arasında Nişabur'un diğer ileri gelenlerinin olmaması dikkat çekici bir noktadır. Bu arada sultanın valisi Suri Tuğrul'un oturduğu tahtı parçalatmış, parçalarını fakirlere dağıtmış yeni bir taht yaptırmış, Selçukluların atlarını bağladıkları ahırları yıktırmıştı. Bu gayretkeşlik Sultan Mesud'un da pek hoşuna gitmişti.⁸⁶

Bu arada Halife, Sultan Mesud'a, *Türkmenlerin sebep olduğu fitne ateşini* Horasan'da söndürünceye kadar kalmasını, daha sonra da Rey ve Cibal tarafına gelerek, oraları da mütegalibenin elinden kurtarmasını tenbih ediyordu. Hilafet makamının Türkmenlere bakışımı anlamak açısından bu satırların oldukça önemli olduğu

83 Beyhaqi, *age.*, II, 272.

84 Beyhaqi, *age.*, II, 273; Köymen, *age.*, 308.

85 Köymen, *age.*, 315-7, 320.

86 Beyhaqi, *age.*, II, 298-9; Köymen, *age.*, 320.

Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Sürecinde Komşu Devletlerle
İlişkilerini İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre
Tanımlama Denemesi

103

ortadadır. Sultan Mesud'un Türkmenleri Horasan'dan uzaklaştırma hedefi halife tarafından da desteklenmiş oluyordu.⁸⁷

Bütün gücüyle Selçukluların üzerine giden Gazneli ordusunun hayvanları ve askerleri açlık çekiyordu. Hâletiruhiyeleri bozulmuş, ordu içinde huzursuzluklar başlamıştı. Bu olumsuz şartlar altında Sultan Mesud Nişabur'dan Serahs'a oradan da Merv'e doğru hareket etti. Serahs çıkışında Selçuklu birlikleri saldırdı ve birçok deveyi alarak geri çekildiler. Selçuklular iyi bildikleri vur-kaç savaşı yapıyorlardı. Sultanın Merv tarafına gelişinden Selçuklu ileri gelenleri da tedirgin olmuşlardı. Ne yapacaklarını bir karara bağlamak için toplantı yaptılar. Toplantıda Tuğrul Dihistan ve Cürcan taraflarını almayı ve Rey, Cibal ve İsfahan taraflarına çekilmeyi, Çağrı ise kalmayı ve savaşmayı teklif etti. Çağrı'nın konuşmasında savaş sebebiyle Sultan Mesud'a ait birkaç vilayeti harap ettiklerini yani yağmaladıklarını bu yüzden kendilerine kızgın olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Bir diğer dikkat çekici husus da sultanı mağlup ettiklerinde *cihanı fethedebileceklerini* söylemesiydi. *Bedevisi* hayat süren Türkmenlerin *hadari* hâkimlerle siyasi ilişkilerini kurarken daima geride bu düşüncenin olduğunu kabul ettiğimizde, bir itaat ilişkisine girmelerinin ne kadar zor olduğu daha iyi anlaşılır. Selçukluların şu anki siyasi hedeflerine *hadari* Sultan Mesud bir engel teşkil etmektedir. Savaşmalarının gerekliliğine dair ikna edici açıklamalarına devam ettikten sonra, Musa Yabgu, Ynalıyan ve Tuğrul, Çağrı'nın görüşünü kabul etti. Zayıf 2000 atlı ile Selçukluların ağırlıkları uzaklara nakledildi. Selçuklular Börü Tekin'in birlikleri dahil 16.000 atlıdan oluşan bir orduyu savaşa hazır hale getirdi. Sıkıntılarla boğuşan Gazneli ordusu karşısında dinlenmiş bir Selçuklu ordusu vardı. Selçuklu birlikleri güzergâh boyunca Gazneli ordusuna yağma ve vur-kaç saldırılarını sürdürüyordu. Ücretli askerlerden ve gulamlardan oluşan Gazneli ordusunun, Türkmenlerden oluşmuş, *asabiye* güçlü Selçuklu ordusu karşısında gücünü sürekli kaybediyordu.⁸⁸ Gazneli ordusu Dandanakan kalesine yaklaşırken Selçuklu ordusunun saldırısına maruz kaldı ve savaşarak kaleye ulaştı. Selçuklu ordusu karşılarında konuşlanmıştı ve Musa Yabgu, Tuğrul ve Çağrı'nın sancakları görünüyordu, Gazneli ordusu da yerini aldı ve su ihtiyaçlarını gidermeye çalıştılar. Fakat kalenin çevresindeki kuyulara Selçuklular leş attıklarından temizlenmesi gerekiyordu. Sultan biraz daha uzaktaki su kaynağına gitmek için hareket ettiklerinde ordunun düzeni bozuldu. 370 gulamın da iltica ettiği Selçuklu ordusu ikiye ayrıldı ve bir kol Gazneli ordusuna saldırırken diğer kol dağılan orduyu yağmalyordu. Sultan az sayıda birliği ile

⁸⁷ Beyhaqi, *age.*, II, 302; Köymen, *age.*, 321.

⁸⁸ Beyhaqi, *age.*, II, 301, 304, 309-10, 312-5. Ayrıca krş. Köymen, *age.*, 322-32. İbn Haldun *hadarilerin* aksine *bedevilerin* orduları olmadığı, kendi kendilerini savunduklarını belirtir (İbn Haldun, *age.*, 330).

mücadele ettiyse de o da kaçmak zorunda kaldı. Vur-kaç savaşlarından sonra nihai darbeyle Selçuklular savaşı kazandı (23 Mayıs 1040).⁸⁹

Savaşın olduğu yere Selçuklular bir çadır kurdular ve içinde Tuğrul'u bir tahta oturtular ve onu *Horasan Emiri* olarak selamladılar. Kazandıkları zaferi çevredeki *hadari* hakimlere mektupla bildirdiler⁹⁰. Savaşın sonra Musa Yabgu'nun, Yinalıyan ile birlikte Merv'de kalması, Tuğrul'un Nişabur'a ve Çağrı'nın da Belh ve Toharistan tarafına gitmesi kararlaştırıldı⁹¹. Mayıs ayı içinde Selçuklular bir kurultay topladılar. Kurultayda birlik kararı çıktı. Bir de halifeye bir mektup gönderilmesi kararı alındı.

Selçuklular mutemet adamları Ebu İshak Fukkai ile gönderdikleri bu mektupta İslam'a sıkı bağlılıklarını bildirdikten sonra, Müslüman bir idareci Sultan Mahmud ve oğlu Mesud ile mücadelelerinin gerekçelerini ve bu mücadelelerinin meşruiyetini ortaya koymuşlardır. Gazne Sultanı Mahmud amcalarını ve akrabalarını hapsedmişti, oğlu Sultan Mesud da halkına adil davranmamış, bu yüzden halkı isyan etmiş, Selçuklular da bu isyana öncülük etmişti. Mektupta tamamıyla *hadari* bir şahsiyetin kaleminden ve zihninden çıkmış siyasi ifadeler yer verilmişti. Bunlardan en dikkat çekici olanı, *hadari* idarecilerin Müslüman dünyada kendilerini meşrulaştırdıkları, *adaleti* yayma, adaletsizlikten uzak durma vurgusuydu.⁹²

Ele geçirilen ve geçirilecek topraklar Selçuklu ailesinin ileri gelenleri arasında paylaşıldı. Tuğrul, *Horasan Emiri* olarak bir üst *hadari*lere özgü siyasi bir unvanla selamlandı. Kurduğu devletin bir başı, idare edeceği toprağı ve *hadari* ahalişi olsa da kurumsal bir siyasi yapısı henüz yoktu. İbn Haldun *mülk*ün kaynağı hakkında bilgi vermekte, fakat *mülkü* elde etme süreçleri hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Diğer *asabiyyet*leri kendine bağlayarak hâkim *asabiyyet* haline gelen Selçuklular, Horasan'da Gazneli devletini yenerek *mülkü* tesis etti.⁹³ *Mülkü* elde etme safhasında kılıç kalemden daha üstündü.⁹⁴

89 Ayrıntılar için bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 317-21. Geniş değerlendirme için bkz. Köymen, *age.*, 336-42.

90 Beyhaqi, *age.*, II, 323-4; Köymen, *age.*, 344.

91 Beyhaqi, *age.*, II, 324; Köymen, *age.*, 345.

92 Köymen, *age.*, 359-61. Ayrıca kırs. Nişaburi, *age.*, 82-3; Ravendi, *age.*, 101-2; Reşidü'd-din, *age.*, 67-8.

93 İbn Haldun, *age.*, 566-568. İbn Haldun Mukaddime'de bir yerde "büyük bir *asabiyyete* ve şevkete sahip olanların "ihtiyarlamış" *devleti* yenerek *mülkü* elde etmesi Selçuklu Gazneli örneğini verir (İbn Haldun, *age.*, 565-6; *Mukaddimetü İbn Haldun*, nşr. Abdülvahid Vafi, Kahire 1981, 764-5). Başka bir yerde "Mülk ve *devleti* amme sadece kabileler ve *asabiyye*le hasıl olur" der (*Mukaddimetü İbn Haldun*, 373).

94 İbn Haldun, *age.*, 508.

Gazneli Devletine karşı kazandıkları savaşlardan sonra Selçuklu ileri gelenlerinin itibarı ve şöhreti Horasan'da yayıldı, bu da diğer Türkmen *reis*lerinin Selçuklulara tabi olmalarını hızlandırdı. Dandanakan Savaşı'nı kazandıktan sonra Selçuklulara, Horasan'daki dağınık askerlerin (muhtemelen Türkmen *reis*lerinin adamlarıyla birlikte) katılımı artmış ve birdenbire güçlenmişlerdi.⁹⁵ Musa Yabgu'nun uhdesinde Türkmenlere dayanan Yabguluk varlığını sürdürürken, Tuğrul öncülüğünde *hadariler* özgü siyasi yapı olan devlet de yavaş yavaş şekilleniyordu. Reşidüddin bu dönemde Selçukluların (Tuğrul'un) pişkari ve vezir-i salarının Ebu'l-Kasım Buzgani olduğunu bildirir.⁹⁶ Geçmişte de Tuğrul'un *hadariler*le ilişkilerini düzenleyen şahsiyetlerden biri olan Buzgani, yeni teşekkül eden devletin *hadari* dünya ile ilişkilerini de düzenliyordu.

Sonuçta İbn Haldun'un kavramlarıyla ifade edecek olursak, *badiyede*, *bedevi* hayat süren Selçuklular ve tabileri Türkmenler hayat tarzlarına uygun *reis*ler ve Yabgu önderliğinde siyaseten var oldular. Bu önderler yoluyla çevre devletlerle ve *hadari* idarecilerle ilişki kurdular. Bu sırada *hadariler* boyun eğmeyerek *asabiyet*lerini de korudular. Özellikle tabileri, *hadariler*den uzak çöllerde, dağlarda ve bozkırlarda yaşayarak, *asabelerini*, cesaretlerini ve yırtıcılıklarını canlı tuttular. İhtiyaç anında bu vasıflara sahip insanlardan teşkil ettikleri ordularla, *hadarilerin* ücretli ve kölelerden oluşan ordularına galip geldiler ve *mülkü* elde ettiler.

95 Nişaburi, *age.*, 82; Reşidü'd-din, *age.*, 67.

96 Nişaburi, *age.*, 83; Reşidü'd-din, *age.*, 68. Ayrıca bkz. Beyhaqi, *age.*, II, 234.

Kaynaklar

Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, trans. C. E. Bosworth, Boston 2011, I-III.

Bar Hebraeus, *Abu'l-Farac Tarihi*, Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çeviren, Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, I-II.

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, trc. Necati Lügal, Ankara 2019.

İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2016.

İbnü'l-Esir, *El-Kamil fi't-tarih*, Beyrut 1966, I-XII.

Kazvini, *Tarihi Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, çev. Ayşe Ayna ve diğerleri, ed. Erkan Göksu, İstanbul 2015.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, Ankara 2000.

Kucur, Sadi S., "A Study on the Coins of Tughril Beg, the Sultan of the Great Seljuqs", *XIII. Congreso Internacionl de Numismatica, Madrid-2003*, edit. Carmen Alfaro vd., Madrid 2005, s. 1599-1608.

Mirhand, *Ravzatu's-safa fi sireti'l-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu, Ankara 2015.

Mukaddimetü İbn Haldun, nşr. Abdülvahid Vafi, Kahire 1981.

Polat, M. Said, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karaçuk'tan Aziz Georg Kolu'na*, İstanbul 2004.

Paul, Jürgen, "Dihqan", *Encyclopedia of Islam*, ed. III, 1 (2015), s. 104-108.

Ravendi, *Rahatü-üs-sudur ve Ayet-üs-sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevin Alameti)*, çev. Ahmet Ateş, Ankara 1957.

Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2010.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1967.

Zahirü'd-din Nişaburi, *Selçukname*, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul 2018.